

■■■ REHÁK LÁSZLÓ ■

Rehák László (Mokrin, 1922. május 21. – Szabadka, 1994. november 10.) szociológus, politikus, szerkesztő, egyetemi tanár. Az általános iskolát és a gimnáziumot Nagyikikindán végezte, Szabadkán jogot, Budapesten közgazdaságot hallgatott. A belgrádi Újságírói Főiskolán diplomázott, és 1964-ben az Újvidéki Egyetem Jogi Karán doktorált (*A kisebbségek Jugoszláviában*). 1944-től a *Magyar Szó* ideológiai ellenőre, 1948-tól főszerkesztője, 1956-tól a Forum Kiadó vezérigazgatója volt. Az 1960-as években Belgrádban számos országos politikai tisztséget töltött be, elsősorban a Szocialista Szövetségben. 1970-től 1989. évi nyugdíjba vonulásáig egyetemi tanárként dolgozott a szabadkai Közgazdasági Karon, 1971-től 1990-ig szerkesztette a *Létünk* című társadalomtudományi folyóiratot, 1991-től 1994-ig a Magyarországtudató Tudományos Társaság elnöke volt.

Munkái: *A kisebbségek Jugoszláviában* (1967); *A kisebbségtől a nemzetiségig* (1978); *Politikai rendszerünk időszerű kérdései* (1982); *Világnézet, ideológia, tudományos megismerés* (1983); *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában* (1988); *Marxizmus és emberi szabadság* (1989).

Az interjú 1985-ben készült.

Vanek emberek, akik egész életükben mértéktelen hévvel képviselték másokkal szemben az „ügy” igazát, még akkor is, ha ez az „ügy” vagy az „igaza” állandóan változott, sőt időnként a saját ellentétébe fordult. A jelenség „forradalmi” időkben nagyobb teret tudott nyerni magának, mert felértékelődött a szubjektív tényező. A potenciális új elit, amely a hatalom megszerzésének lehetőségét meglátta, és az elnyomottakat meggyőzte, hogy akaratuk felülkerekedhet az adottságokon, legnagyobb ellenségének a középosztályt tartotta. Ilyenkor a káderutánpótlás rekrutációjában fokozott szerephez jut a vezér iránti lojalitás, az állandó próbatételek kiállása, a hűségnyilatkozatok sokasága és a konspiráció. A vezér többször is radikálisan megváltoztathatja álláspontjait, de kiszolgálói körében csak azok lehetnek sikeresek, akik ezen a kacskaringós úton követni tudják. Az elvek, az eszmék igazi elkötelezettjei pedig kihullanak a hatalomból. Ők képviselik a társadalmi bázist annak a szemléletnek az elterjesztéséhez, hogy a forradalom csupán elitcsere. A függőségeknek e szövevényes viszonyrendszerében kevés kisebbségi vezető találta fel magát hosszabb ideig. Rehák László ezek közé tartozott.

Egy kis bánáti faluban látta meg a világot, de sem ez a körülmény, sem a családi kötődések nem voltak meghatározóak, főleg abban nem, hogy a kommunista mozgalom felé közeledjen. Bár apja a háborús évek alatt, befolyása révén, kétszer is megmentette fiát a letartóztatástól, ő a háború után látványosan elhatárolta tőle magát. Tanulmányainak sem volt döntő befolyásuk, a jogot utálta, és inkább foglalkozott táncrendezvények szervezésével. Budapesten is alibiként iratkozott be az egyetemre. A háború után Belgrádban azért fejezte be az újságírói-diplomata főiskolát, mert volt egy balul sikerült kísérlet arra, hogy diplomáciai pályára lépjen. Sorsát egyértelműen a kapcsolati háló határozta meg. Méghozzá az, amelyik a hatalom legfelsőbb csúcsának közvetlen közelébe, Kardeljhez vezetett.

A politikai pályán pragmatikus célok megbízható teljesítésével jutott felfelé. A háborút követő első években a *Magyar Szóban* harásányan szidta a Szent István-i Magyarországot „visszasírókat”, a „mindenki söpörjön a maga portája előtt” elv szellemében ostorozta a magyar nacionalizmust. De nem ez volt a legfőbb érdeme, ami pályafutásának zökkenőin mindvégig átsegítette, hanem az, hogy részt vállalt a Ranković nevével fémjelzett politikai vonallal való leszámolásban Kardelj oldalán. Büszkén mesélte, hogy Ranković

annak idején öt vajdasági magyar politikus dossziéját, többek között az övét is elküldte Moszkvába „átvilágításra”, és hogy azokat Ranković bukása után visszaküldték. Azt nem mondta el, honnan tudta meg ezt, felesége azonban nem titkolta, hogy „1948-tól 1953-ig a belügyminisztériumban kapta a fizetést”, nem mulasztotta el azonban hozzátenni, „de spicli nem voltam sose”.

Az „unitarista” vonallal való leszámolás után, a tartományok alkotmányjogi helyzetének kiteljesítése során Rehák és felesége, Pósa Rózsa a háttérből aktív szerepet játszott a vajdasági magyar vertikális szerveződések instruálásában, mint amilyen a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület vagy a Dél-bánáti Szemle. Amikor azonban az alkotmánymódosítási folyamat révbe ért, és e mozgalmak mint legitimációs eszközök már feleslegessé, sőt az új vajdasági politikai elit számára zavarókká váltak, néhány csörteváltás után lelépett a pástról. Nagyobb baja nem esett, Szabadkán folytatta egyetemi tanári pályafutását, és szerkesztette a *Létünk* társadalomtudományi folyóiratot.

Mi volt a belső mozgatóerő? Ő maga úgy fogalmazott, hogy a közösséghez tartozás. Az illegális szervezet fiatalkorában azt a helyet jelentette, ahol elfogadták, befogadták. Mintha Rehák a kiközösítéstől tartva igyekezett volna mindig teljesíteni, sőt túlteljesíteni. Beszélgetőtársaim közül nála volt a legnagyobb a feszítv a nyilvánosan deklaráltak és a magánbeszélgetésben elmondottak között. Mintha a kettőnek teljesen más funkciót tulajdonított volna, az előbbinek a rituális állásfoglalás, nem pedig a tényközlés funkcióját, ami valamiképp szintén az illegális élet eljárás módjának továbbélése volt. Nem tudom, melyek voltak Rehák szemléletmódjában azok a legkonstansabb elemek, amelyek a változó körülmények közepette is eligazodási pontként szolgáltak önmaga számára. Még egyetemistaként ismertem meg mint tanárt, és amikor Erich Fromm-ról kezdtem neki beszélni, mogorván azt mondta: „Maradjunk mi csak az *Anti-Dühring*nél!” 1982-ben megjelent könyvében még úgy fogalmazott, hogy „[a] jelenkor számára a perszonális autonómia elmélete és gyakorlata tárgytalan, [...] a területi autonómia pedig élő valóság”.⁷⁴ 1991-ben viszont már azt írta: „A kulturális autonómia igényének éledése

⁷⁴ Lásd Rehák László: *Politikai rendszerünk időszerű kérdései*. Újvidék, 1982, Forum Könyvkiadó, 100. Területi autonómián Rehák itt természetesen a Vajdaság autonómiáját érti.

tehát mindenképpen a kisebbségi sorshelyzetből fakad”,⁷⁵ és a VMDK-nak kínálta a közvetítést külföldi kapcsolataihoz. Titóról és Kardeljről is ebben az évben nyilatkozott először kritikusan,⁷⁶ méghozzá egyáltalán nem visszafogottan. Ekkor már feladható volt a lojalitás, nem létezett már virtuálisan sem az a közösség, amelyhez tartozva szorongásait enyhíthette volna. Új közösséget kellett találnia öreg fejjel. Először a Vajdasági Horvátok Demokratikus Szövetségében ügyködtek feleségével, utána a VMDK keretében tervezte a Magyarorsággal Tudományos Társaság beindítását, majd átpártolt a Vajdasági Magyar Szövetséghez. Már nagyon felgyorsultak az események... Sírján angyalka őrzi nyugalját.

Bánáti vagyok, noha nagyon keveset éltem ott, de a család mindenképpen, Torontál megyei... A világháború előtt ifjúságomat Kikindán töltöttem, ott jártam elemi iskolába és gimnáziumba, de tizennyolc éves koromtól Bácskában meg Belgrádban éltem, és csak rövidebb időkre kerültem vissza Bánátba. De elég sok élmény már gyerekkorában, ifjúságában beivódik az ember egyéniségébe. Annyiban vagyok bánáti, hogy jobban meg tudom érteni a bánáti mentalitást, ami sokkal ridegebb, és a keményebb életkörülményekből ered. Különösen a földműves és részben a földműves-termelésre épülő további foglalkozásokra és mentalitásra gondolok.

Mikor született?

1922-ben, mint szüleim második gyermeke, akik akkor már az első gyermeküket elveszítették. Apám az első világháborúból hazakerülve kötött házasságot egy háború alatti ismeretsége, szerelmi kapcsolata befejezésekként. Nincstelen értelmiségi volt az apám, az anyám egy jómódú parasztcsalád három lányának egyike.

Érdekes a megfogalmazás, hogy nincstelen értelmiségi. Mivel foglalkozott?

⁷⁵ Rehák László: Kulturális autonómiák. *Magyar Szó*, 1991. augusztus 3. 17.

⁷⁶ Tito pillantása félelmet keltett. Interjú Rehák Lászlóval, a belgrádi „édes élet” tanújával. *Magyar Szó*, 1991. május 7. 4. (Az interjú eredetileg a *Magyar Hírlapban* jelent meg.)

Elvben jogászcsaládból származok, mert nagyapám apja is jogász volt. Nem kerestem ki az adatokat, de dédapám még az 1848-as idők előtt a kikindai distriktben (kerület) befogadott polgár volt, mivel akkor még a szerb kikindai autonóm distriktben nem szerb csak a magisztrátus engedélyével telepedhetett le, ez Rehák Lukács volt. A fia, Rehák Béla Becskerek városának a jegyzője volt. Ő korán halt meg szívszélhűdésben, apám akkor 12-13 éves lehetett, és bekerült a becskereki híres Engelsonviktusba, édesanyja meg visszakerült Mokrinba, ahol a szülei éltek. Apám mint diákotthoni diák nőtt fel, érettségizett, éppen a világháború kitörésének évében, és mindjárt bevonult tisztjelöltként a háborúba. Amikor onnan visszatért, be voltak írva a jogi tanulmányai, de azok nem voltak ténylegesen tanulmányok. Néhány évig a feleségének a hozományát próbálta megművelni, tehát földműveléssel foglalkozott, és elég nehezen éltek, mert – ahogy mesélték nekem – egyik család se helyeselte ezt a házasságot. Anyám nehezen is köthetett házasságot, mert ő volt a legfiatalabb lány, és ott szigorúan betartották, hogy korhatár alapján kellett férjhez menni, tehát akkor mehetett férjhez, amikor kiházasították két idősebb nővérét. Viszont ezt gyorsan csinálták, mert anyai nagyapámat éppen a hatalomváltás idejében az adósai meg haragosai lelőtték, egy régi, elöltöltő puskával vasdarabokat lőttek bele. Tehát az előzvegyült család gyorsan kiházasította a nővéreket, és így létrejött a Lux családból meg a Rehák családból származó házasság is. Apám tehát Mokrinban földműveléssel foglalkozott 1-2 évig, ott halt meg a nővérkém mint egyéves csecsemő, én is Mokrinban születtem meg, de egy fél évre rá átköltöztünk Kikindára, mert apám ügyvédbojtár lett nagybátyja ügyvédi irodájában. Ez az ügyvédbojtárkodás valóban sokáig tartott, mert egész gyermekkoromból arra emlékszem, hogy „gyerekek csönd!” – köztem és öcsém között másfél év különbség volt, ő már Kikindán született –, mert apa tanul. Munkaidő után állandóan tanult, és járt Budapestre, ahol be is volt a háború alatt iratkozva, és akkor diplomázott, amikor én már első osztályos gimnazista voltam, ez az alsó gimnázium volt, az ötödik osztálynak megfelelő. Aztán elég gyorsan, két évre rá doktorált, és már rendes ügyvédként szerepelt, de én akkor már a kisérettségi felé közeledtem. Az emlékeim eléggé vegyesek, éltük eléggé zárt családi életünket, elég nagy különbségek voltak a szerb és a magyar-német lakosság között. Nem nemzetiségi különbség volt ez elsősorban, hanem vallási a katolikusok és nem katolikusok között. Emellett természetesen a hatósági emberek, bár nem voltak nagy számban, de nagyon kellemetlenek voltak. Emlékszem, amikor megkaptam az első nagyobb zsebpénzemet – talán első vagy második elemista lehettem –, akkor

a háztartásbeli alkalmazottunkkal elmentünk a postára, hogy azt már a könyvecskémre betegyük, és lekiabáltak és kidobtak, mert nem tudunk államnyelven beszélni, se ő, se én. Általában egész iskoláztatásom magán viselte az akkori helyzet nehézségeit. Tulajdonképpen csak az első osztályban volt magyar tanítónóm, a második és a harmadik osztályban is magyar elemibe jártam, de szerb tanítónő tanított minket, mert nem volt elég tanerő. Éppen csak tudott valamennyit magyarul, és nagyokat neveltünk rajta, mert nem tudta kimondani az ő meg az ú hangot. Elég komolytalanul festett az egész oktatás, és közepes diák voltam a második meg a harmadik osztályban. A negyedik osztály nagyon kellemetlen dolog volt, mert akkor beadtak egy szerb tanítóhoz, a valamikori szerb pravoszláv egyház iskolájának az épületében tanított, Ružićnak hívták, arról volt híres, hogy nincs olyan diák, akibe nem veri bele azt a szerb tudásmennyiséget, ami szükséges volt a gimnáziumba való fölvételhez. Hát belém is verte.

Szó szerint?

Szó szerint. Nagyon sokat vert minket, de annyit megtanultam, kaptam még privát órákat is, mert a nyelvtan volt az egyik követelmény a felvételnél. A matematika nem volt különösen nehéz, de a nyelvvel elég sok bajom volt még a gimnáziumban is, úgyhogy én tulajdonképpen hirtelen tanultam meg használhatóan szerbül, körülbelül a hatodik és a hetedik gimnáziumban.

Minek a hatására?

A barátaim főleg szerbek voltak, a felső osztályokban már csak két magyar fiú volt, meg két magyar lány, négy-öt német, a többi szerb, úgyhogy főleg szerb ismerőseim voltak. De azért ez a szerbtudás még korántsem volt tökéletes. A kellemetlen emlékeim közé tartozik, hogy volt egy fehér orosz emigránshoz férjhez ment szerb nyelv és irodalom tanárnóm, elég utálatos természetű, és amikor érezte, hogy az osztályban a figyelem az óra vége felé már kezd lanyhulni, akkor belőlem csinált bohócot a rossz szerb nyelvtudásommal. Kiszólitott: „No Rehák, most szavalni fogsz!” Minden népköltészeti ciklusból, hőskölteményből legalább egy éneket kellett fejből tudni, a *Smail Aga Čengić*-ből legalább két éneket az öt közül. Én mondtam, mondtam, az osztály nagy része meg röhögött, hogy hogyan fest egy ilyen magyar hangsúllyal elszavalt hősköltemény. De a hatodik osztály végén, a hetedik elején hirtelen egy váltás következett be,

és eléggé felküzdöttem magam szerb nyelvből, a legjobb iskolai írásbeli dolgozatokat írtam, azok már szabad fogalmazványok voltak. Sőt Simin Magda a könyvében is megemlíti, hogy a Dositej nevű önképzőkörben is figyelemreméltó szerepet töltöttem be, mert bírálattal, kritikával foglalkoztam, és volt egy bizonyos irodalmi érdeklődésem, ambícióm. Nagyon szerencsétlennek éreztem magam, amikor hatodikos-hetedikes koromban a JKISZ-aktíva úgy határozott, hogy nem jelöltet az olvasókörbe, hanem nekem kell a cserkészszervezet vezetését magamra vállalni. Persze jártam az önképzőkörbe is, de hát inkább szerettem volna ott vezetőségi tag lenni, mint a cserkészeknél.

Milyen olvasmányai voltak?

A népmesékre emlékezek. Még nagyon kis gyerek lehettem, 4-5 éves, amikor a cseléd lányunk (Rozinak hívták, a háború után még megtaláltam, Csókán élt, mokriai származású, írástudatlan, volt egy írástudatlan édesanyja, aki szintén ott lakott a lányával nálunk, az anyám hozományi részéből vásárolt kikindai családi házban) mesélt nekem meséket. Mondjuk a *Három kívánság*, vagy a *Forró vizet a farkasra*, ezek a mesék voltak nagyon érdekesek, ezek voltak az élmények. Sokkal érdekesebbek voltak, mint a *Piroska és a farkas* vagy a *Jancsi és Juliska*. Azután az első regény, amit olvastam, az a *Robinson* volt harmadikos elemista koromban, persze nem Defoe teljes regénye, hanem gyermekkiadásban, nagy betűkkel, rövidítve, de mindenképpen érdekes volt. Azután apám nagybácsija, akinél apám ügyvédbojtároskodott, agyhártyagyulladását kapott és két nap alatt meghalt. Éppen házasodni készült. Előzvegyült menyasszonya bánatában kiköltözött Amerikába, könyvtárát pedig nekem ajándékozta. Első-másodikos gimnazista voltam. Másfél méter magas, egy méter széles könyvszekrény volt, meghatározott sorozatokkal. H. G. Wells, Tolsztoj-sorozat, akkor a *Twist Oliver* írója...

Dickens...

Dickens-sorozat volt. Hát Tolsztoj még érdekelt, Wellsnek egy pár könyvét elolvastam, Dickens nem ragadta meg a figyelmem, de aztán volt még egy sorozat, a Dumas-sorozat, no azt faltam, már első és második osztályos gimnazista koromban körülbelül mindent elolvastam, a *Három testőrt*, a nem tudom *Tíz év* vagy *Húsz év* múlva, akkor a nem tudom milyen vicomte, amelyik szintén a *Három testőr*nek a folytatása, akkor a *Gróf Monte Christót*, azt élveztem, ilyen romantikus, eseménydús szerkezetű

műveket. A következő olvasmányaim már a szociális irodalomnak az olvasmányai voltak, ezeket ötödikes gimnazista koromban már a baloldali beállítottságú ismerőseim, barátaim, iskolatársaim adták a kezembe. Tehát Traven, általában a Nolit-sorozat volt, amely abban az időben tiltott irodalomnak számított, mert ilyesmiért kidobták a gimnáziumból a diákokat. A *Fehér rózsza*, Egon Erwin Kischnek a riportkönyvei, nem nagy sorozat volt, de havonta-kéthavonta egy könyv eljutott hozzám.

Édesapjának milyen volt a világnézete, életszemlélete, hogy élte azt át, mit fogadott abból be?

Én sokkal közelebb álltam édesanyámhoz, az többet törődött velünk, apám eléggé hirtelen haragú, kedélyében hullámzó ember volt, állandó idegfeszültségben, úgyhogy ez is volt a munkamegosztás a családi nevelésben, hogy „rosszalkodtatok, várjatok, majd hazajön az apátok, majd akkor el fog verni...”

Elég hagyományos munkamegosztás...

Megvolt a házi nádpálcánk is, úgyhogy az dolgozott is... Öcsém mindig a vastagabbat húzta, mert eléggé nyakas gyerek volt, és amikor apám verte, mindig mondogatta, hogy „nem fáj, nem fáj”, és még többet kapott, aztán meg elment az udvar végső sarkába, és ott bögte ki magát. Én meg elpityeredtem kellő időben, és olcsóbban úsztam meg az ilyen természetű nevelést. Apám, ahogy tudom, nem sokat foglalkozott világnézeti, politikai kérdésekkel, a feleségem mondja, hogy igazságtalan vagyok a szülői hatás tekintetében, hogy nekik is köszönhetek dolgokat, de azért eléggé magamba zárkózott ember voltam a szüleim irányában. Édesanyám különben meghalt még érettségi előtt, a világháború kezdete előtt, apám meg, amikor fölsőbb gimnáziumi osztályokba jártam, elég sokat távol volt a házból, mert akkor már feszült volt a világhelyzet, és állandóan bevonultatták Kičevóba meg Dél-Szerbiába mint a jugoszláv királyi hadsereg tartalékos tüzérsíjtjét, úgyhogy többet volt szolgálati helyén, mint az ügyvédi irodájában. Rendszerint fél évet volt a csapattestnél, és azután néhány hónapot otthon, akkor megint behívták. Albánia felé volt az állomáshelye, akkor Olaszország később meg is támadta Albániát, meg Görögország felé is volt. Sokkal intimebb kapcsolatokat teremttem gyerekkori barátokkal, és aztán később gimnáziumi barátaimmal. Lényegében ilyen baráti, érzelmi alapon sodródtam a munkásmozgalom felé is. Ezeknek a barátaimnak az idősebb testvérei is már kimondottan

baloldali, szervezett egyének voltak. Egynéhányat kidobtak a gimnáziumból, mint baloldali... nemcsak érzelmű, hanem valamilyen cselekményeket is találtak, ami miatt kidobták őket, vagy egyetemi hallgatók voltak, akik aztán jártak vissza Kikindára és tanácsokkal, utasításokkal látták el őket. Különbösen meg kell jegyezni, hogy a mi generációnk, amely számbelileg a legerősebb JKISZ-generáció volt, mert körülbelül az osztály egyharmada szkojista volt, nagyobb vérvesztés nélkül elérte az érettségit. A nyolcadik osztályban tartóztattak le minket, talán tízünket, házkutatásokkal, egyebekkel kísérve, és ebből azután hármat tartottak vissza. Az élők közül Simin Magdát, akit kicsaptak a gimnáziumból, méghozzá Jugoszlávia összes gimnáziumából, de ők is azért a pártszervezet bizonyos segítségével befejezték. Bora Krčelić akkor középiskolai tanárjelölt volt Zrenjaninban, ott magánúton tették le a nyolcadik osztályt, és érettségiztek, úgyhogy tulajdonképpen mégis megszerezték az érettségit. Azelőtt mindig egy nagyon körmönfont, ravasz igazgatónk volt a gimnáziumban, aki eléggé megrostálta a gimnáziumból a baloldali, szkojista ifjakat. Természetesen megvolt a besúgóhálózata, a tanárok és a diákok körében is.

Úgy érzi-e, hogy a fiatalkori hatások meghatározó erővel bírtak, hogy később a nemzetiségi kérdéssel foglalkozzon?

Nem. Bizonyos traumákat jelentettek, és lényegében a nemzeti kérdés kapcsán sodródtam a szkojisták körébe is, mert ezek a nálam öntudatosabb baloldali barátaim engem normális emberszámba vettek. A tanárok eléggé különbséget tettek nemzetiségi alapon a diákok között. Tulajdonképpen ez alakított ki egy meghitt barátságot. Mondjuk Bogaroški ült mellettem az ötödik osztályban, édesapja sofőr volt, maga Bogaroški Vladimir hősi halált halt még 41 végén mint a kikindai járási JKISZ titkára.

Aztán mondjuk Aldan Lidijának az öccse, ő később, a háború alatt elkallódott, és elég siralmas helyzetbe került, de lényegében Lídia volt az, aki irányította az öccsének a tevékenységét, az is erőteljes hatással volt rám mint első hatás. Később Brančić Radovan, egy orvosnak a fia, akit kivégeztek 41-ben, szintén mint a kikindai pártkomiténak a tagját. Elég sokan voltunk, akik nyilván nem csak politikával foglalkoztunk. Éltük a magunk ifjúsági életét, de azt a fejünkbe verték, hogy nem föltétlenül kitűnő, de jó diáknak kell lenni. És hogy a diákeveinket művelődésre, tanulásra kell felhasználni. Nem olyan értelemben, hogy jegyre tanulunk, hanem hogy olvassunk könyveket, és elég sok ifjúsági mozgalmi cselek-

véssel telített tevékenységet fejtettünk ki. Így például tilos volt a Sokol egyesületen kívül bármilyen más szervezetben lenni. Mi kitaláltuk, hogy könnyűatlétikával is foglalkozunk, pedig ez tilos volt, de kialakítottunk az akkori Sloga futballklub mellett egy atlétikai aktívát. Nem volt formális szervezet, egy Simić nevezetű atléta (Kikindán a Simić tanyáján volt azután később a kikindai partizánosztagnak búvóhelye is), egy vagány, idősebb parasztyerek, aki abbahagyta a középiskolai tanulmányait, de kitűnő rövidtávfutó és távolugró volt, ő foglalkozott velünk kedvtelésből, meg érdekelte az, hogy van 15 középiskolás diák, akik érdeklődnek a könnyűatlétika iránt. Én főleg középtávfutó voltam, ami nem is volt junior diszciplína, mert a 800 méteres táv tilos volt abban az időben legalábbis. Jó tudóm volt és bírtam a középtávot, nem voltam elég gyors, úgyhogy nem voltam rövidtávfutó, és a hosszú táv nem a fiataloknak a távja volt, de betartottuk az egész normális rendet, úgyhogy tartottunk őszi krosszfutásokat is, meg télen is, meg kora tavasszal... Lényegében minden könnyűatlétikai diszciplínával foglalkozott mindenki, de a sajátját fejlesztette jobban ki. Legrosszabban ment a súlylökés, mert fizikailag nem voltam eléggé erős, cingár legényke voltam abban az időben.

Az aktivitásokkal kapcsolatban még érdekes, hogy foglalkoztunk Sokol-tevékenységgel is. Az is egy érdekes konstelláció volt ott Kikindán. A Sokolt általában mint nagyszerb rezsimszervezetet ismerik, és ez is volt Kikindán, ami az időseket illeti, akik nem is foglalkoztak tornázással, de ők vezették a szervezetet. Ez eléggé hatott a felnőtt tornászokra, viszont az úgynevezett növendék Sokolra, a „naraštajacokra” már jóformán nem is volt befolyással, és itt mi uraltuk a helyzetet, úgyhogy nemcsak az éltornászok között voltunk, hanem még a Sokol egyesület bábszínházát is mi vezettük és láttuk el. Aztán ott volt egy gimnáziumi aeroklub, akkor én még alsós, másodikos-harmadikos gimnazista koromban a gimnázium cserkészereihez tartoztam. A zsidó rabbi fia, Wölkenbaum vagy valami ilyen nevezetű volt a rajvezetőm. Utána ez a cserkésztevékenység eléggé elhalt, és többek között volt, amikor már én is utasításra újítottam fel a cserkésztevékenységet, és az azután valóban a JKISZ vezetése alatt volt. A JKISZ-vezetés pedig azt emlegette, hogy a középiskolás szkojistának először óvakodnia kell, hogy ki ne dobják, tehát semmi olyan illegális tevékenységet ne folytasson, ami miatt kizárhatják. Tehát köteles volt befejezni a középiskolát, hogy aztán egyetemre is kerüljön. A másik dolog aztán az, hogy emberségben, tehát kollegialitásban, baráti viszonyulásban példaadó, jó, elvszerű legyen. Voltak stréberek, talpnyalók, besúgók, ezeket próbáltuk kigúnyolni, meg távol tartani, de a többieknek, amennyire csak lehetett, segíteni. Úgy is, hogy a tanulásban egymást is segítettük,

de aztán másokat is, mindenképpen, nemcsak becsületes módon, hanem puskázással meg egyébbel is az írásbeli dolgozatok alapján, tehát mindenképpen a „haver” fogalmát kellett ápolni ilyen értelemben is. Voltak diákok, akik nem csatlakoztak hozzánk, tudták, hogy mi szkojisták voltunk, úgy is neveztek bennünket, hogy fantaszták vagyunk, de végül kiderült, hogy ez az ottani közös életünk az alatt a 3-4 év alatt ezekre az emberekre mély benyomást gyakorolt, és a háborús idők alatt csatlakoztak vagy a partizánegységekhez, vagy amikor kivégezték őket, valóban hősiesszen tartották magukat. Nem maradt nyom nélkül a létezésünk, nemcsak egymásra hatottunk, nemcsak kiszélesítettük a szkojisták körét, hanem egy bizonyos légkört is teremtettünk.

Amikor már ötödik-hatodik osztályban kialakult a szkojisták magva (körülbelül tízen voltunk), akkor mindig közös tanulásra összejöttünk, de az nem annyira tanulás volt, mint különböző röpiratok, beszámolóok tanulmányozása, kommentálása és megmagyarázása. Itt aztán felosztottuk az úgynevezett tevékenységi szektorokat is, és lényegében uraltuk az összes gimnáziumi diákegyesület tevékenységét. Nemcsak az önképzőkört, hanem az aeroklubot is. Létezett egy sokat nem mondó Jadranska straža nevezetű szervezet, a cserkészegyesület is a mi kezünkben volt, a leánytagozat nem, az eléggé normális volt, de a cserkészszervezetben is, annak a búr háborúból származó szervezet volt az őse, viszont volt a cserkészszervezetnek egy meghatározott, kozmopolita, humánus ideológiának mondható alapelgondolása, amit azután igen aktuálisan lehetett a faji megkülönböztetés ellen kialakítani. Nagyon gyorsan ki is koptak a fasiszta befolyás alatt lévő német diákok ezekből a szervezetekből, mert a cserkészek kimondták, hogy a fekete bőrű meg a fehér bőrű cserkészek mind egy nagy cserkészcsaládhoz tartoznak, és a cserkésznek mindig segíteni kell másón. Egy belső, humánus, demokratikus elképzelés alapján alakult ki a tevékenység, noha az egész cserkésztevékenység az volt, hogy különböző ügyességeket meg táborozási foglalkozásokat gyakoroltunk be. Azután nem messzire mentünk, de a kikindai kiserdőben főleg nappali kirándulásokat szerveztünk, és erősen gyakorlatoztunk, a gimnázium udvarán belül pedig volt egy kis melléképület, amit a cserkészek használtak, csomókat kötöttünk meg indián jeleket gyakoroltunk, meg azt, amit kémjátéknak neveztek, négy-tíz-tizenöt tárgyat néhány másodperc alatt kellett minél nagyobb számban felismerni. Nyomkeresés, meg ilyesmiket szerveztünk. De egy egészséges, baráti légkört próbáltunk teremteni idősebb és fiatalabb diákok között, ami nem volt általános a gimnáziumban, mert a régebbi idők hagyományaként a nagydiák nagyon fönn hordta az órárt, viszont a cserkészeknél ezt nem túrtuk meg, és a cserkészbajtársi

viszonyokat igencsak ápoltuk, sőt az idősebb cserkésznek mindig kötelessége volt a fiatalabbat segíteni, tehermentesíteni, oktatni.

Van még egy régebbi emlékem is. Létezett Kikindán egy gazdakör (nem létezett nagygazdakör és kisgazdakör, mint máshol, és itt nemcsak gazdaemberek jutottak főleg a vezetőségbe, polgáremlékek is voltak, apám is beletartozott még mint ügyvédjelölt, voltak ott kereskedők meg egyebek is), ennek a gazdakörnek a keretén belül (a 30-as években lehetett, a diktatúra bevezetésére épp csak, hogy emlékszem) kultúrtevékenység is folyt. Itt vontak be minket, gyerekeket is a tevékenységbe. Megszervezték a passiójáték előadását. Nagy vállalkozás volt, annyira nagy, hogy itt a katolikusok összefogtak az evangélikusokkal, és meghívták az evangélikus tiszteletest, aki abban az időben jó hírnévnek örvendő rendező volt, hogy az rendezze meg a passiójátékot a maga műkedvelőit is magával hozva. Én voltam a harmadik gyermek a passiójátékban, akinek még volt néhány mondat szövege, a negyedik gyermeknek már nem volt, azt hiszem, hat gyermek volt a színdarabban, de az egy kis színpadon óriási tömegnek számított. A háború után, a hatvanas években Belgrádban találkoztam a Jézus Krisztust alakító, akkor még műkedvelő, de jónevű színésszel, aki időközben a szabadkai színház élművésze lett, szakszervezeti vezetője is volt. Egymás nyakába borultunk, hogy két kikindai találkozott. Én meg mondom, szervusz (mondom a nevét is, még él, most nyugdíjas), emlékszel, amikor együtt játszottunk a passióban, és te voltál a Jézus Krisztus, én meg a harmadik gyermek? Hát az az ember azt hitte, hogy tönkre van téve, le van leplezve és lehetetlenné téve, pedig abban az időben nem is annyira vallási vonatkozása volt a rendezvénynek, hanem egy nagy kulturális erőfeszítés volt, hogy összehozni egy ilyen reprezentatívabb darabot. És egy műkedvelő nem nagyon válogatta meg, hogy most Pilátus lesz-e vagy a Jézus Krisztus. Most is mosolygok, hogy mennyire el volt hűlve az ember, hogy most én lelepleztem, hogy a Jézus Krisztust alakította, pedig nyilván nem csak a Jézus Krisztust, állandóan szerepelt, évente 3-4 bemutató lehetett, nem túl sok, de ez komoly dolog volt.

Emlékszem még a királygyilkosságra is, az egy elég szomorú dolog volt, mert akkor a közhangulat eléggé a magyarok ellen fordult, Jankapuszta, meg egyebek... No a búcsújárás az oplenáci királyi temetkezési helyre elég vidám kirándulás volt, ott nagy tömegben utaztunk is, meg el is szállásoltak, meg arandelovaci ásványvizet is ittunk, számunkra az inkább egy érdekes kirándulás volt, mint járulás a király sírjához. A kápolna fönt van egy kisebb hegy tetején, az is eléggé látványos volt, mert az összes középkori szerb kolostoroknak a freskóit mozaikban valószínűleg meg, az akkori német iparművészeket vették elő, akik aztán

még külön élénk színekkel alakították azt ki. Nem valami nagy művészi teljesítmény volt, de most is nagyon látványos, mert élénkek a színek, a freskók nem annyira élénk színűek, nem maradtak meg, de most is érdekes, a háború után is megnéztem, függetlenül a Karadorde temetkezési kamráktól, érdekes a vállalkozás.

A JKISZ-tevékenység nem kimondottan és nem tolakodóan politikai jellegű volt, hanem éppen az emberi jóérzés, a demokratikus szellemiség és a haladó irányzat hangsúlyozása volt. Maga az iskolarendszer meg állandóan egy embereket korlátozó, parancsnokló, például megvan még az egyik, azt hiszem hetedik osztályos diákkönyvecském, ahol a gimnázium igazgatója bediktálta, hogy a diákoknak tilos bárki idegennel érintkezni és barátkozni, kivéve a legszűkebb családi kört, és ott felsorolta, hogy ki tartozik a családi körhöz: a szülők, testvérek, és nem tudom, talán még valaki más. Aztán, hogy a diákoknak tilos csoportosan menni az utcán, csak kettesével mehettek. Az utcán való tartózkodást este hét órára korlátozták. Ilyen rendszabályozásoknak voltam kitéve, úgyhogy ezeknek a keretén belül néha ki is csúfoltuk az ilyesmit, amikor elrendelte az igazgató, hogy kettesével kell menni, akkor hosszú kettes sort rendeztünk, és így sétáltunk a korzón, azelőtt hármásával-négyesével mentünk. Akkor azt kezdték nyomozni, hogy ki volt a kezdeményező, de nem jutottak sokra. Ez volt mondjuk a gimnáziumi JKISZ-tevékenység. Ami ezen belül, tehát nem a gimnáziumban, hanem köztünk történt, az mindenképpen érdekesebb volt, mert volt egy-két diák, aki sántított hol matematikából, hol idegen nyelvből, annak segítettünk. Akkor már nyolcadikos korunkban megkaptuk az orosz szociáldemokrata-kommunista bolsevik párt történetének első négy vagy öt fejezetét szerb fordításban, ilyen elég primitív sokszorosításban, nem gestetner, hanem ilyen alkoholos kék linóleumnyomaton, ez elég érdekes volt, akkor a VII. és VIII. osztály közötti nyáron jelent meg az *Izmi*, tehát Krležának a *Pečat* elleni folyóirata, a *Pečat*ot sose láttuk, de ez megjelent, azt hiszem egy szám jelent meg csak, hát épp akkor Todor Pavlov, később a bolgár akadémiaának az elnöke és a Tájékoztató Irodá-sok egyik hangadó propagandistája volt, de abban az időben a tükröződés elméletét tárgyalta. Akkor megjelent az *Anti-Dühring* is. Azt is próbáltuk tanulmányozni, de nehezebben tudtuk a magunk középiskolai szintjén, azt nem tudom, hogy legális vagy féllegális kiadás volt-e, mindenképpen legálisan jelent meg, aztán hogy utólag betiltották-e, nem tudom.

Érettségi után sikerült eljutnom a Fruška gorában szervezett testeraik ifjúsági táborba. Ott elég sok dolgot megtanulhatott az ember, ez tulajdonképpen már a második táborozás volt, előző évben is volt, de azok

középiskolásokat nem is fogadtak. Azután a szervező turisztikai egyesületet be is tiltotta a rendőrség, de a táborozást normálisan megtartottuk. Voltak tanulócsoportok, még illegális anyaggal is, amit rejtegettek, de a kéthetes tartózkodás alatt délelőtt-délután két-három órát tudtunk közösen eltölteni, amellet voltak bizonyos szórakoztató rendezvények is este a tábortűznél. Aztán a barátaim azt szerették volna, hogy Belgrádba kerüljek. Nekem is ahhoz lett volna kedvem, hogy gépészhallgató legyek. Apám azonban erőteljesen ellenezte azt, úgyhogy valójában, ha elmegyek Belgrádba, akkor el kellett volna szökni hazulról (ezt is latoltgattuk), és szakítani szüleimmel, illetve édesapámmal és annak édesanyjával, mert anyám akkor már meghalt, a házvezetéssel a nagymamám foglalkozott. Akkor végül abban maradtunk, hogy Szabadkára megyek jogra, mert apa mindenképpen az irodát akarta örökségül adni, más nemigen volt. Úgyhogy én ide kerültem Szabadkára jogásznak. Megadták a kapcsolatot egy Gajin nevezetű egyetemista felé, hogy nem tudom ki üdvözlí a maga illegális nevén, ebből sejtette, hogy nem egyszerűen formális üdvözlét volt, noha nem is volt formális kapcsolatátadás, és akkor mindjárt bekapcsoltak az egyetemistaegyesület munkájába, és az URS-szakszervezetbe, oda is elég sokat jártunk, volt kulturális meg ifjúsági szakosztály, ahova az egyetemisták nem nagy része, de járt. Ugyanakkor egy kosovói, Crna Gora-i kommunista párttag a maga nevére kivette a könyvtárból (azt mondta, hogy ne is az én nevemre, hogy ne legyek mindjárt kompromittálva) Leninnek a könyvét.

Szabadkán, az akkori Vajdaságban, illetve Dunai bánágban az egyetelen karra, a jogi karra iratkoztam, amely a Belgrádi Egyetemhez tartozott. Egy elég kis létszámú tanárral működő kar volt, sok rendes hallgatója sem volt, sokkal több a rendkívüli, mezei jogászok voltak, úgyhogy ez az egész kar egy nagyobb épületbe belefért. Most az a Nešić iskola, szakiskolai központ, amelyik a tűzoltóaktanya mellett van, egy saroképület. Úgy volt berendezve, hogy a földszintjén volt a menza és a konyha, a magasföldszinten a könyvtár, olvasóterem, és a dékáni hivatal az adminisztrációval, az első emeleten a négy tanterem és a tanároknak a szobája, öt-hat tanári szoba lehetett összesen, a második emeleten meg az internátus volt a bennlakó diákoknak, négy-hat ágy volt egy-egy teremben. Ennek volt külön egy igazgatója, és még egy technikai segédszemélyzet takarításra, ágyneműmosásra, ilyesmire. Csak lepedőt adtak, az ágyneműt, párnát meg takarót hozni kellett. De kiutalták a fát meg ilyesmit. Én a joghallgatás idején nem voltam minden tantárgynál még egy előadáson sem. Nem szerettem a jogot, és úgy gondoltam, hogy majd a második félévben kezdem el a vizsgára való tanulást. Amikor elmentem megnézni, hogy is

néz ki a római jog tanára, akkor mondták, hogy nagyon kellemetlen az egyházi jog tanára, egy fehérorosz emigráns vén ember, aki valamikor egy papnevelde Oroszországban adott elő egyházjogot, szóval pravoszláv egyházjogot tanultunk. Azután volt egy tantárgy, hogy jogi enciklopédia, ma talán az lenne, hogy jogelmélet. Annak a tanáráról mesélték, hogy egy haladó és nagyon érdekes fiatal egyetemi tanár, ennek az előadásán voltam, több tanár előadásán talán nem is voltam. Kezdem beszerezni a tankönyveket is, de nemigen jártam előadásra. Inkább reggel aludtunk, délelőtt keltünk fel, mert reggeli nem is volt a menzán. Hanem beválasztottak az egyik egyetemista szervezet, az Akademski sever vezetőségébe, ott voltam a pénztáros. Főleg az volt a dolgom, hogy amikor kéthetenként, háromhetenként tartottunk táncmulatságot, akkor a megtartásához beadványt szerkesztettem, rendőrségi engedélyt szereztem, ez volt a délelőtti foglalkozás. Aztán amikor a táncmulatság volt, a pénztárnál kellett ülni és beszédni a pénzt, ennek a felét rendszerint már rögtön az elszámolás előtt a pártkasszába juttattam, ez volt a feladatom.

Szabadkára jövetelemkor Bogaroški mondta, hogy keressem meg Gajin Milan egyetemistát (akire én csak halványan emlékszek, mert második-harmadikos voltam, ő viszont már az érettségizők között volt, nyolcadikos, nagyfiú, hosszúnadrágos fiú volt már), és adjam át Stanka üdvözlét. Aldan Lidijának ez volt az illegális neve. Hát én átadtam neki, és mentem a dolgomra. Ez tulajdonképpen egy nem hivatalos kapcsolatteremtés volt, úgyhogy aztán ennek következtében az ottani egyetemista párttagok be is nyomtak itt az egyetemi ifjúsági vezetőségbe, és bekapcsoltak a Szabadkán működő URS-szakszervezetbe, ahová az egyetemisták jártak. Már legalábbis a bennlakó egyetemisták. Mi nem lehettünk szakszervezeti tagok, de részt vettünk a szakszervezet kultúrszakosztályának naponta tartott délutáni-esti beszélgetéseiben és vitáiban. Ezt Malušev Cvetko vezette mint a magánalkalmazottak szakszervezetének a tagja, s amelyekre aztán fölnöttek is nagy számban jöttek. Ott találkoztam Mayer Ottmárral, Nešić Lazóval, akiről akkor még nem sejtettem, hogy ő a szabadkai pártvezetőség titkára is... Aztán részt vettünk az ifjúsági szakszervezeti szervezkedésben. Tehát feladatunk volt, hogy az inasiskola előtt várjuk a kijövő inasokat, és szólítsuk meg őket, hogy jöjjenek a szakszervezetbe, ami a munkásoknak és a munkásifjaknak az otthona, és ott majd a munkások megmondják, hogy mire jó szakszervezeti otthonba járni, s tulajdonképpen ez volt a feladatunk. Aztán mikor azok az inasgyerekek bejöttek, akkor sorba, egy padba ültették, és aztán már a szakszervezeti aktivisták beszélgettek velük, meggyőzték őket, ismertették a szakszervezet tevékenységét. Ennek

keretén belül azután a régebbi tapasztalatom alapján az ottani kikindai cserkész, mondjuk így, zászlóalj faliújságát én szerkesztettem, nem is csak szerkesztettem, hanem csináltam is, rajzoltam meg tarkítottam, akkor ifjúsági faliújságot is eszkábáltunk össze néhányat a szakszervezetben. Én magam nem vettem részt, de segítettem a színelőadások előkészítésében, amik eléggé tarka kis egyfelvonásosokból tevődtek össze, a spanyol polgárháborúnak az eseményeit is felelevenítették, noha akkor már lezárult a spanyol polgárháború, egy veszített polgárháború volt az. Idősebb egyetemistáknak volt a tervük – nem tudom, én nagyon fáztam ettől –, állították, lehetséges, hogy amatőr alapon előadjuk Cankarnak a *Sluga Jernejét*, s hogy erre kibéreljük az egyik mozitermet, a mostani Jadran mozit és hogy ez jelentős esemény lesz majd január–februárban, a téli hónapokban. December végéig még kevés történt, csak inkább számba vettük, ki jöhetne számításba, de aztán nem lett semmi, mert december végén betiltották az URS-t, akkor a vagyonának a mentése volt napirenden. Akkor aztán jött az URS betiltása ellen tiltakozó pártrocédulának a terjesztése, ami kapcsán le is buktunk, és a városi pártvezetőséget és a JKISZ-vezetőséget úgyszólván teljes egészében, plusz még egy pár más párttagot és szkojistát is letartóztattak. Úgyhogy én már január első napjaiban rendőrségi börtönben voltam kínzásoknak kitéve.

Január első hetére mi már terveztük – e munka nagy részét megint az idősebbek vállalták –, hogy a templomból kijövő szegények között felhívást terjesztünk, hogy jöjjenek a városháza elé tiltakozni, és követeljék e város szegényeinek téli segélyét, ami két részből állt volna. Egyrészt pénzbeli segélyből, elég szerény összeg volt akkor a követelés, azt hiszem, 200 dinárnyi összeg, ami mondjuk talán tíz napszámnak felelhetett volna meg. Akkor egy kiló kenyér két és fél dinár volt. Ez volt az egyik dolog. Másfél mázsa búza ára, talán ilyen összeg volt. A másik meg az, ami már régebben is történt, tehát megint követelni, hogy a szegények fát vághassanak a Szabadka környéki erdőkben. Nem fákat dönteni, hanem gallyazni az erdőt, és azt a fát tüzelésre használni. Ez volt a terv. Ebben nemcsak a kommunisták és a szkojisták lettek volna angazsálva, hanem a szakszervezeti aktivisták, ilyen értelemben néhány taggyűlést is tartottak az URS-szakszervezetben. A letartóztatásunk kapcsán kitudódott, hogy ez készül január első vasárnapján, úgyhogy fegyverrel álltak a rendőrök a városháza környékén, pedig hát senki fia akkor már nem volt, aki mozgósította volna ezeket a szegény, templomba járó érdekelteket. Legnagyobb többségünkben akkor már le voltunk zárva, de a rendőrség nem tudta azt, hogy ki áll a készülő szakszervezeti terv mögött. Úgyhogy be voltak ők is rezelve, hogy itt egy tömegmegmozdulásra kerül sor.

A JKISZ tehát a háborúig semmiféle erőszakcselekménybe nem szervezte be a fiatalokat, hanem tisztán egyfajta intellektuális tevékenység volt, amit folytatott. És propagandatevékenység, ugye?

Hát propaganda- és nevelő tevékenység. Noha az intellektuális tevékenység eléggé pejoratív kifejezés volt. Mondjuk így, a szalonkommunisták meg az intellektualizmus kiátkozott fogalom volt JKISZ-körökben. Tehát ilyen értelemben a munkásosztály vezető szerepe, a munkásifjúsággal való szoros kapcsolattartás érettségi után, az jelen volt, szóval ez nem egy elitista értelmiségieskedő társaság volt. Annál is inkább, mert például nálunk is a gimnáziumban egy páran voltak parasztok, a többiek iparosok voltak, és aztán voltak köztünk mondjuk értelmiségi családból származók is, de kevesen. Mondjuk Brančić, az egy körorvosnak a fia volt. Kivégezték talán 42-ben. Az a városi pártvezetőségnek a tagja volt már a háború alatt. Bogaroški édesapja taxisofőr volt. Sredojev középparaszt, szegényparaszt. Semmiképpen sem gazdag paraszt volt. Bosán Magda is értelmiségi volt, de nem mondható, hogy édesapjának az ügyvédi irodája jól ment volna, tehát nem volt semmiképpen gazdag ügyvéd. Aztán az Udicki testvérek voltak egy osztályban, egy fiú és egy lány, édesapjuk vasutas. Jankov Kikindán volt városi műépítész, ő meg Bocsárról bejáró parasztyerek volt, szóval parasztcsalád gyereke. Naponta utazott, később talált egy olcsóbb albérleti lakást.

Tehát amikor letartóztatták és találkozott azzal a rendőri represszív állami gépezettel, tisztában volt azzal, hogy mi a vád maguk ellen, mint szkojisták ellen? Tudták, mire számíthatnak?

Már a JKISZ-üléseknek is megvolt egy rituáléja, egy rendje. Először az, hogy pontosak voltunk. Ha valaki késett, miért késett, mindig kérdőre lett vonva. Akkor megbeszéltük, hogy mi lesz a fedő indoklása az összejövetelnek. Aztán jött a következő napirendi pont: magatartás az osztályellenség előtt. Akkor a konspirációnak az elveiről megint valamilyen kérdés. Ilyen értelemben a hatósággal, a rezsimmal mindenképpen szembehelyezkedtünk, tehát óvakodtunk attól, hogy szalonkommunisták legyünk. De ugyanakkor azt már saját önfegyelemből meg a szervezethez fegyelméből tudtuk, hogy kétszínűen kell viselkedni. Az iskolában nem szabad hetvenkedni, be kell illeszkedni a környezetbe, nem szabad illegális anyagot magunknál tartani. Beleértve még a gimnázium által tiltott akkori Nolit-kiadásokat, Sinclair, Jack London meg ilyesmi. A gimnazisták számára azok is tiltott könyvek voltak.

Hogy viselte el a rendőrségi repressziót?

A kikindai letartóztatás nem volt semmi rendkívüli, egy tapasztalattal több volt. Jött a két pocakos rendőr egy detektívvel vagy tisztviselővel, összetereltek minket egy szobába, az ágyból szedték ki nagyanyámat, apámat, öcsémet – anyám akkor már meghalt, abban az évben halt meg –, és szaglászta ott a könyvek között, lementek a pincébe, míg aztán egy másfél óra után bejelentették, hogy nem találtak semmit. Tulajdonképpen ez nem is volt szabályos házkutatás, mert a kutatásnál jelen kell lennie a kutatottnak, mert bedughattak volna sok mindent. Aztán bejelentették, hogy most a fiatalúr rendőrségi kihallgatásra megy. És ott tartottak minket. Annyi zárka nem volt a községházán, amennyien voltunk, akkor beültettek az ügyeletes rendőrszobába, ami tele volt lópokrócos katonaaággyal. Mindenki egy-egy ágy között volt, a falat kellett nézni, és aztán sorba vittek minket kihallgatásra. Engem már az esti órákban hallgattak ki, akkor már világos volt, hogy lényegében semmit sem fogott a rendőrség. Hármat még visszatartottak, annál volt valami, amit találtak, meg ráfogtak inkább, de őket is talán tíz nap után szabadon bocsátották. Annyi bajuk volt, hogy a gimnáziumból kizárták őket, de nem is lett bírósági ügy, tehát egy letartóztatási zaklatás volt az egész... Egy pár egészen légből kapott, beugratásra szánt kérdés volt, amit én tagadtam, és aztán ezzel le is zárult. Nem is tudom, hogy jegyzőkönyvet írtam-e alá a rendőrségen... Tudom, hogy készenlétben volt ott egy írógépes...

Sokkal nehezebb dolog volt a szabadkai letartóztatás. Igaz, hogy a JKISZ városi vezetőségébe én eléggé készületlenül, gyorsan csöppenem bele. A középiskolás JKISZ vezetőségéből annak idején ki kellett szállni, és számomra igen kellemetlen dolog volt, hogy most egyszerre át kell venni az összes középiskolának a vezetését, amikor én jóformán nem is tudtam, hogy Szabadkán hol vannak a középiskolák, hát még a szervezetek...

Annyit tudtam a kikindai tapasztalatok alapján, hogy Szabadkán a középiskolások balos formában valósították meg a tevékenységüket, és ez nem volt az akkori formák értelmében megfelelő és szabad. Másképpen viselkedhettek mondjuk az inasok meg a már felszabadult inasok, segédek, tényleges munkások és az egyetemisták is. Például én elkezdtem fordítani németből Leninnek a proletárforradalom... a proletariátus diktatúrája és Kautski, a renegát Lenintől, német nyelvről. Egy Vuković nevezetű örök diák, egy kosovóban élő Crna Gora-i diák volt, aki szintén börtönviselt is volt, éppúgy, mint Gajin is, azt hiszem, másfél évet ült mind a kettő, az vette ki a saját nevére a könyvtárból a könyvtáros

berzenkedése ellenére, hogy megint csak kommunista irodalmat vesz magának, de a jogi kar könyvtára mégiscsak tartott magának marxista irodalmat, és most ő ezt kivette a maga nevére, mert a rendőrség előtt már különben is kompromittálva volt, és nekem adta át, hogy fordítsam. Kezdem is fordítani, de a letartóztatásom közbejött, és nem fejeztem be. Németül elég nehezen beszéltem, de passzív tudásom elég jó volt, úgyhogy jóformán szótár nélkül tudtam fordítani szerbre... Németül ténylegesen csak Pesten tanultam meg, amikor német technikai szakkönyveket használtam.

A rendőrségi letartóztatás nagyon kínos volt... Engem különben jó 12 órával később tartóztattak le. Kevesen voltunk ahhoz, hogy az egész várost lefedjük a párt röpcéduláinak osztogatásával, és úgy beszéltek meg, hogy az első hullámban kilenckor indulunk, és meghatározott utcákon. Mindenkinek megvolt a maga része, hogy a szkojisták mit fednek le, ebben a középiskolások megint nem vettek részt. Aztán tizenkettőtől jön a másik osztogatási rész. De szerencsétlenségünkre már a kilenc órai osztogatás során az akkori JKISZ-titkár nekifutott egy rendőrrjárőrnek, méghozzá úgy, hogy nem is vette észre, és a markába nyomta a röpcédulát. Rögtön az órszobára vitték, elkezdték pofozni, ő meg aztán igen furán, ügyetlenül mindjárt bevallott mindent. Nemcsak azt vallotta be, hogy tudatosan terjesztett röpcédulát, hanem bement a JKISZ vezetőségi tagjainak a névsorát, és mivel egyben tagja volt a pártvezetőségnek is, annak a névsorát is...

A rendőrség az órszobán tett vallomása nyomán rögtön mozgósította az embereit, behívta a detektíveket, hogy tartóztassák le ezeket az embereket, de azokat akkor nem találták a lakásukon. Mindannyian a 12-es, éjfélti osztogatási hullámban vettek részt, és akkor nem tartóztattak le senkit a 12-es osztogatásból, mert ezt nem mondta be a letartóztatott JKISZ-titkár. És néha riasztották a csendőrséget is, mert volt olyan eset, hogy az üzemben lévő kocsmának a kilincsére akasztották rá a röpcédulát, mert éjfélkor már annyi ember nemigen mozgott az utcán, akivel lehetett volna találkozni. Az én tapasztalatom is az volt, hogy találkozok valakivel, odaadom neki, nem akarja elfogadni, megy tovább. Ilyenkor aztán nem lehetett inszisztálni, de azért fogadja el, akkor mentem én is az ellenkező irányba. Mindig a szembejövő embernek a kezébe nyomtam a röpcédulát... Érdekes, hogy nekem aztán még egy külön feladatom volt, aznap hajnalban Zentára kellett mennem, és egy köteg ugyanilyen röpcédulát a zentai párttitkárnak, Molnárnak kellett átadnom. Próbáltam is elfelejteni az utca nevét is, meg a házszámát is, nem sikerült elfelejtenem. A házszámot már elfelejtettem, de tudom, hogy Kraljevića Marka

utca volt... Később kivégezték Molnárt Zentán. Tudom, hogy bogárn volt, Molnár Mária, a felesége aztán még a háború után is aktivista volt, köztisztelőben álló párttag. A férje a fasiszták egyik első áldozata volt.

A zentai állomáson még gondolkoztam is, hogy menjek-e vissza Kikindára, újév utáni ünnepek voltak. Újév másnapja volt vagy ilyesvalami. Épp arra ment a vonat Csóka, Kikinda felé, de aztán vártam tovább, mert volt egy megbeszélés, hogy aznap délután találkozunk, és beszámolunk, hogyan sikerült a munka. Én meg valahogy úgy két óra tájban értem vissza a jogi karra. Akkor láttam, hogy a jogi kar előtti boltban – ott most is bolt van –, annak az ajtajában áll egy rendőr, és szemmel tartja a jogi kart. Gondoltam, hogy azért tartja szemmel, mert arról van szó, hogy itt röpcédula-osztogatás volt, és ilyen értelemben most gyanús az egyetemistatársaság. Az, ami érdekes például, Gajin Milant is várták, hogy letartóztassák. Ő be is ment az épületbe, és fölment az első emeletre, és onnan a melléklépcsőn lement a földszintre, és az udvaron köröszkül, átugorva a falat a szomszéd telken keresztül elsomfordált, és addig, amíg minket ott fogva tartottak, ő Bánátban valahol illegalitásban volt, és csak a bírósági fogságra jelentkezett önként. Mert akkor már világos volt, hogy igen kevés bizonyíték van ellenünk. Én meg normálisan besétáltam a szobámba fönt a második emeleten, ott meg várt a rendőrség, mert mindenkit ott tartottak, aki bement a szobába, úgyhogy nem tudhatta senki, hogy ki van a szobában. Öten-hatan a diákok közül ott voltak, és talán két rendőr.

Számomra nagy gond volt, hogy vétettem a konspirációs utasítások ellen, mert ki volt mondva, hogy azok, akik részt vesznek a röpcédula-osztogatásban, semmiképpen sem tarthatnak maguknál röpcédulát. Én egyet mégis megtartottam magamnak, az a pénztárcámban volt. Az a röpcédulaköteg, amit Zentára vittem, a mosdóhelyiségben, a mosdócsapok alatti bádogyályú mögé volt bedugva, és csak akkor vettem magamhoz, amikor indultam Zentára. Az, hogy Zentán voltam, egyáltalán föl sem merült a nyomozás során, bolond lettem volna említeni, mások meg nem is tudtak róla, csak egy-két párttag tudta, hogy ezt is csinálom. Úgy döntöttem, előveszem a pénztárcámat, lapozgattam benne, és két ujjal az asztal alá dobtam a cédulát, arra számítva, hogy aztán, mikor fölemelik a rendőrök, azt mondom, ők dugták oda és rám akarják fogni. Kiderült viszont, hogy ők nem is vették észre, hanem az egyik egyetemista párttag, Zdravko Dragojević, vagy valami hasonló nevű (szintén Crna Gora-i, kosovói származású) diák volt. Az viszont szépen kinyitotta a vaskályhát, és fát tett a tűzre. Amikor később az asztal alá néztem, láttam, hogy fölvette a cédulát, és a tűzbe dobta.

Nyugodtan mentem a rendőrségre, hogy nincs ellenem semmilyen bizonyíték, de amikor odaérek, látom a párttitkárt meg az egyik kollégáját, hogy földagadt pozával nem mer a szemembe nézni. Gondoltam, itt valami nincs rendben. Ahelyett, hogy mondjuk kacsintgat, vagy bátorítgat, vagy valami... És bizony tudomása volt a politikai rendőrségnek mindenről. A fejemre olvasták az összes párttag, vezetőségi tag nevét. Én nem is tudtam pontosan, hogy azok... Mayerról tudtam, hogy a kerületi parttitkárságnak a titkára volt, de ugyanakkor a szabadkai pártvezetőségnek a tagja, és más volt a párttitkár. Meg a Lázár... borbély volt, nem tudom most már a nevét, öblös hangú, jó kinézésű, középkorú ember volt.

Számomra Kikindáról jövet érdekes volt, hogy Szabadkán az egész pártélet magyar nyelven folyt, Kikindán viszont szerb nyelven. Ott párját ritkította a magyar szkojista, baloldali érzelmű magyar ember. Mondjuk a Fruška gora-i Testerán volt egy táborozás 1940 nyarán, ott találkoztam például Baltásik Alberttal, aki kikindai munkás volt, később vezetőségi tag is, azt hiszem, az ifjúsági vagy a pártvezetőségben, de mindenképpen jelentősebb szerepet töltött be, és ki is végezték, vagy elesett a népfelszabadító háború első-második évében. Viszont itt meg minden magyarul ment, kivéve magát az egyetemi környezetet, ott szerbül érintkeztünk, mert ott szerbek is voltak. Ott viszont nem volt sok magyar. Jöttek is hozzám egy párszor magyar egyetemisták, és mondták, óvakodjak, hogy ne ezekkel a „csujesokkal” keveredjek össze.

A magyar jogászok – szabadkaiak voltak főleg – eléggé távol tartották magukat a szerbektől, és jobboldali beállítottságuk volt. Voltak ilyen Nagy Iván-féle horvát parasztpárt felé kacsingató kormányellenzékiek, de lényegében revansista, revizionista álláspontú társaság volt. Szerencsémre nem is mentem folytatni jogi tanulmányaimat Pécsre, mert az volt az utasítás, hogy a joghallgatók Délvidékről Pécsre mennek. Ott aztán mindjárt rám ismertek volna, és kinyírtak volna biztosan. Hanem Pestre mentem már Kikindáról, és a műgyetemre iratkoztam be, ott viszont a diákok nemzethűségével Balla László foglalkozott. Balla meg ilyen objektív, kicsit jobboldali beállítottságú egyetemista hírében állt, persze senki se tudta róla, hogy a menyasszonya zsidó, és hogy egyáltalán nem jobboldali, és még kevésbé fasiszta beállítottságú ember. Ez volt a szerencsém. Morgott ő valamit nekem, tudom-e, hogy ott volt Szabadkán a kollégával, de minden további nélkül aláírta a nemzethűségi papírost, így aztán beiratkozhattam a közgazdasági karra, és tulajdonképpen Ballának köszönhettem, hogy legalább az első fél évben komolyabb bajom nem történt azért, mert Szabadkán letartóztattak és bíróság elé is kerültem.

A rendőrségen a párttagok nagyszerűen tartották magukat, nem ismertek el semmit. A szkojisták meg gyöngén tartották magukat. Kezdve a párttitkárral.

Nem vallottam első két napban semmit, alaposan össze is vertek. A talpverés volt a humánusabb forma, ez azt jelentette, hogy az embernek úgy megdagadt a talpa... Farkaskötésbe kötötték össze az ember kezét, a térdé közé egy rudat dugtak és a nyakára állították fel, úgyhogy a talpa az égnek állt, és azt verték föl váltva. Ki lehet bírni, nem valami kellemes dolog volt, de kibírható. Eleinte nem fájt, később aztán minden ütés az embernek a gerincén az agyába megy. De meg is puffed a láb, annyira, hogy úgy néz ki, mint egy bocskor, verés után aztán körültáncoltattak, illetve fölállítottak és meglódítottak, hogy járjak, hogy szétnyomjam a duzzadást, hogy aztán jobban érezzem az ütéseket, szóval semmi különösebb probléma nem volt. Aztán a vesémet püfölték, az már kellemetlenebb dolog, az is úgy volt, hogy az első ütések nem fájtak, de aztán később minden ütés jobban és jobban fájt. Szóval megint összebilincselve a fejemet a kínzónak az ölébe nyomták, és a hátamat a vese táján öklözték.

De aztán előttem felsorakoztatták az összes JKISZ-tagot, és mindenki beismert mindent. Akkor én is úgy gondoltam, hogy ezen már nem múlik, vagyis ha mást nem árulok be, akkor magamat, szóval... megtehetem. Noha ez is komoly hiba, mert megerősítettem azoknak a vallomását. Időközben öngyilkosságot próbáltam meg, hogy elejét vegyem a további tortúrának. Még a kikindai üléseken tárgyaltuk, hogy milyen magatartást kell tanúsítani az osztályellenség előtt. Ott az volt a példa, hogy valakinek volt egy zsilettész a nadrágjának a szegélyébe elrejtve, és föl vágta az ereit. Én is erre gondoltam, de zsilettém nem volt, nem voltam így föl készülve. Mivel a többiek már vallottak, azok közös zárkában voltak, két közös zárka volt, engem is először a közös zárkába tettek, szabályosan picccsel, küblivel, jó bűzössel. De mivel én nem vallottam, engem egy székre ültettek az ügyeletes rendőrörszobában. Vécére kéredzkedtem, elcsoszogtam, a cipőmet nem lehetett befűzni, mert föl volt puffedve a lábam és aztán amikor a rendőr elkísért a vécéig, magamra zártam az ajtót. Rögtön kezdett a rendőr dörömbölni, hogy ez tilos, és hagyjam nyitva. A vécében volt egy söprű, levertem vele a villanykörtét azzal, hogy kapok egy szilánkot, amivel föl tudom vágni az ereimet, és akkor kivisznek a kórházba, és megszabadulok a rendőrségi vallatástól. Szerencsétlenségemre valóban sikerült összetörni a körtét, de már a levegőben, meg ahogy leesett a földre, olyan apró darabokra tört, hogy azokkal hiába próbáltam vágni... Meglátszik most is a bal kezemen, jobb kézzel jobban

ment a bal kéznek a megsebesítése, de hát komolyan elvágni a vénákat nem lehetett. Csöpögött a vér, de nem csurgott. Addigra föltörték az ajtót, és először dühükben jól összerugdostak, aztán előteremtették az orvost, aki megállapította, hogy véredény-összevarrásról szó sincs, nagy fáslikat kötött mind a két kezemre, és lényegében kész is volt. De híre ment, hogy valami történt a rendőrségen, és egy egyetemistaküldöttség ment a dékánhoz, hogy az egyetemistákat annyira kínozzák, hogy közülük egy – nem tudták pontosan, kicsoda – öngyilkosságot kísérelt meg. A dékán becsületes ember volt, el is ment a rendőrségre protestálni, az egyetemistái érdekében. De az egész dolognak már akkor nem sok értelme volt, mert már az első nap eldőlt minden.

Március 27-én kora délelőtt már jelentkezett a közös védőügyvédünk, Jakša Damjanov. Az egy érdekes figura volt, Dalmáciából került Szabadkára, nem volt valami jól menő irodája, de egy haladó ember volt, ő volt a *Népszava* és a *Narodna reč*, a Népfront Szabadkán megjelenő hetilapjának a felelős szerkesztője, majd egy évig jelent meg ez a lap szerbül is meg magyarul is. Ő hívta megbeszélésre mindkét zárkából a legfontosabb, megbízható emberünket, és közölte vele, hogy megbukott a kormány, Belgrádban nagy tüntetések vannak, hogy változik az országban a helyzet. Nagyon meg is örültünk. És még március 27-én hallottuk, a tüntetések, hát nem voltak azok annyira tüntetések, az már inkább hivatalosan szervezett tetszénnyilvánítás volt délután. A késő esti órákban felvonultatták a középiskolásokat meg más szervezeteket, szóval az új kormány, a király mellett tüntettek. Mi a magunk részéről – természetesen a zárka ablakán keresztül – próbáltunk csatlakozni, de a következő napokon láttuk, hogy már valóban nemcsak új változásról van szó, hanem Jugoszláviában veszélyes helyzet alakult ki, mert az udvarban egész nap, délután is, meg este is égtek a periratokat és általában az aktákat, a levéltárt. Közölték is velünk az ügyvédek, hogy várható a tárgyalás megtartása, de a tárgyalásnak a lefolyását másképpen kell alakítani, mint ahogyan mi azt előzőleg terveztük. Akkor szokás volt, hogy minden kommunista, akit perbe fognak, egy nagy propaganda védőbeszédet tart, illetve utolsó szó jogán felszólal és odamond egy pár dolgot, amit máskor nem lehet kimondani. Nekem például az volt a feladatom, hogy megmagyarázzam, miért lettem én kommunista meggyőződésű egyetemista, tagadva természetesen minden illegális szervezkedéshez való tartozást, és hogy miben nehezményezhető az egyetemisták helyzete országos viszonylatban. Ez volt a témám, azt kezdtem fogalmazni, belesegítettek mások is, és mindenkinek megvolt a maga témája, hogy miről fog majd az utolsó szó jogán beszélni.

Először is letiltották az utolsó szó jogát, hogy azt bizzuk a védelemre, az fogja elintézni. Van egy megállapodás, hogy az egész bírósági eljárás gyorsan fog lezajlani.

A bírósági eljárást a bírósági épületben folytatták le. Államvédelmi bíróság volt, de a törvényszék bírái közül öten képezték az államvédelmi bírósági tanácsot. És valóban, egy nap alatt lezajlott a főtárgyalás. Először a közzéadó követelte a közönség kizárását, mert kiskorúak voltunk, ez volt az indoklása. A bíróság visszavonult tanácskozni és úgy döntött, hogy nem zárja ki a közvéleményt, erre a közzéadó prüszkölt, hogy megint kommunista propaganda lesz az egész tárgyalásból, és valóban az egész nyomozásnak az eredménye nagyon kevés tárgyi bizonyítékkal tudott szolgálni. Csak két embernél találtak illegális anyagot. Az egyik Mayer Ottmárnál volt, az V. pártértekezlet határozata, amit kezdett magyarra fordítani. Mayer azzal védekezett, hogy ezt azért vette kézbe, mert mint újságíró, publicistát érdekelt, hogy mit tartalmaz, és mivel szerbtudása fogyatékos, igyekezett először az orosz szöveget magyarra fordítani. De ez is illegális anyagnak a birtoklása volt egy publicista részéről, akire nem lehetett rábizonyítani, hogy terjesztette, vagy valamit cselekedett vele, még azt se, hogy mással közösen olvasta. A másik meg egy kötegni anyag volt, amit az akkori ifjúkommunista szövetség városi vezetőségének titkára eldugott varrónő nagynénje próbababájának a belsejébe. Egy félkilónyi anyag volt, ekörül volt a legtöbb vita, hogy ez mire szolgált, miért volt ennyi. A többi tanú mind rendőrségi ügynök volt, a rendőrségi jegyzőkönyvek aláírói. A bíróság figyelembe vette a rendőrségi jegyzőkönyveket, noha a perrendtartás szerint nem szolgálhattak bizonyítékkal. A gyakorlat mindig az volt, hogy annak hittek ténylegesen, habár formálisan a jegyzőkönyvek tartalmát kellett volna tanúkkal meg egyéb módon bizonyítani. A védelem patetikusan azt hangsúlyozta, hogy ilyen pert még nem láttak, ahol csak az előzetes nyomozást lefolytató rendőrségi emberek jelennek meg mint tanúk. Maga a rendőrség politikai ügyosztályának a vezetője, látván, hogy milyen rosszul áll az ő bizonyítékuk ügye, orvosi bizonylattal igazolta távollétét, tehát nem jelent meg mint tanú.

Egészen rövid védőbeszédet tartottak. Mondjuk érdekes az, hogy édesapám is az egyik védőügyvédem volt, szóval nekem három védőügyvédem volt, két közös meg az apám. Lezárták a tárgyalást és másnapra jelentették be az ítélethirdetést. Az ítélethirdetésnél mindenkit felmentettek bizonyítékok hiányában, csak az elsőrendű vádlottnál, a JKISZ titkáránál, akinél az anyagot is találták, aki elvezette a rendőrséget, hogy hol rejtette el az anyagot, annál merült föl a lehetőség, hogy illegális tevékenységet folytatott, de ez se bizonyosodott be a bíróságon.

Szabaddlára helyezést rendelt el a bíróság azzal, hogy 14 napot adott a közvédlőnek, hogy nyilatkozzon. Ő azt mondta, fönntartja a jogát, hogy még a törvényes határidőn belül vagy fellebbez, vagy belenyugszik az ítéletbe.

Körülbelül 11 tájban eresztettek bennünket ki, visszakaptuk a cipőfűzőtől kezdve az összes dolgot, amit elvettek a letartóztatáskor, és édesapámmal még annyi időm volt, hogy elmentünk a diákothonba, abban az időben már háborús hangulat volt, nem volt jóformán diák a diákothonban, az ágyneműt összecsomagoltuk, és elfogtuk a kora délután Kikinda felé induló vonatot, amelyik Zentán, Csókán és Miloševón keresztül ment.

Elégé lassan ment az a vonat, zavarok voltak már az állomáson, úgyhogy Csókára csak este érkeztünk. Az ablakok be voltak sötétítve, éjjel után érkeztünk meg Kikindára. Először aludhattam normálisan ágyban, és ahogyan másnap reggel felébredek én is meg az egész család (igaz, akkor már édesanyám meghalt, de a nagyanyám vezette a háztartást), halljuk, hogy Németország megtámadta Jugoszláviát, Belgrádot bombázták. Elrendelték az általános mozgósítást, noha már akkor is volt mozgósítás, de az egy bújtatott, naiv elképzelése volt a kormánynak, hogy ne izgassa a német szövetségest, akivel nem mondta fel a hármas szövetségi szerződést. Így mi az utolsó pillanatban menekültünk meg a bírósági fogházból, mert másnap már Jugoszlávia háborúban állt, illetve megtámadták.

Évtizedeken át abban a meggyőződésben éltem, hogy micsoda hazafiás bírók voltak ezek, akik saját kijelentéseinkből és a védelem kijelentéseiből kiindulva elfogadták azt az álláspontot, hogy a kommunisták a hitleri Németország ellen mindenképpen erőt képviselnek. És két-három évvel ezelőtt olvastam a *Politikában*, hogy tulajdonképpen a Kommunista Párt képviselője és a Simović-kormány megállapodott abban, hogy minden kommunistát szabadon bocsát azzal, hogy a Kommunista Párt támogatja a Simović-kormány Jugoszlávia függetlenségét védő politikáját. És ennek következtében a kormány képviselője vállalta azt a feladatot, hogy fölосzlatja az összes koncentrációs tábor (néhány volt, Bileća, Požarevac környékén, Smederevska Palankán, Belgrád közelében), és hogy az összes elítéltet is szabaddlára helyezi, illetve azokkal szemben, akikkel szemben eljárást indítottak, lezárják az eljárást. Tulajdonképpen a mi esetünkben is ez állt fön, hogy a kormány utasítására fejezték be ilyen gyorsan a pört, és ezért is volt az az ügyvédi utasítás, hogy gyorsan fejezzük be a tárgyalást és utolsó szó jogán nem tartunk semmilyen beszédet, azt hiszem 4-5 ügyvéd volt összesen, talán azok tartottak, azok közül se mindenki.

Azt is meg kell jegyezni, hogy éppen Šubašić horvát bán volt az, aki nem hajtotta végre ezt a megállapodást, így maradtak a foglyok Mitrovicán továbbra is fogságban, és ha nem sikerül a szökés, akkor az usztrasák vagy az SS végez velük. Hasonlóképpen Lepoglaván, ott kevesebb kommunista volt, de szintén volt, ott se engedték őket szabadon. Lepoglavát 1943 végén rohamozták meg az akkor már erős szlavóniai partizánegységek, nem tudták tartani persze, de nem is az volt a cél, addigra nagy erők érkeztek, és a partizánok visszavonultak a kiszabadított rabokkal együtt. Így maradtak fogva a kerestini koncentrációs tábor foglyai is, akiknek a sikertelen szökési kísérlete augusztusban vagy július végén a kivégzésükkel végződött.

Tehát Horvátországot, a Horvát Bánságot kivéve mindenütt szabadon bocsátották a kommunistákat, és így úsztuk mi ezt meg. Úgy számítottuk, hogy 2-3 évet kapunk, az akkori szokások szerint, és már készülünk is március 27. előtt, hogy mit fogunk csinálni, és hogyan fogjuk megszervezni az életet, ha majd a börtönbüntetés letöltésére kerül sor. Tisztában voltunk azzal, hogy 23-25 embert nem fognak majd egy fegyvertáborba zárni, de a kommunistákat nem sok helyre vitték, Lepoglava, Požarevac, Mitrovica, ez volt az a három hely, néha Maribor is.

Azt is meg kell jegyezni, hogy a szabadkai pártvezetőség úgy döntött még a vizsgálati fogság alatt, hogy azok az elvtársak, akiket a rendőrség nem fogott el, és volt talán három vagy négy, aki megúszta a rendőrségi letartóztatást és szökésben volt (például Gajin joghallgató, vagy Ilija Pualić, az egyik padéi volt, a másik újzsedniki), hogy jelentkezzenek a vizsgálóbírónál, és kerüljenek vizsgálati fogságba is, hogy megszűnjön az állandó bujkálás az illegálitásban, és hogy ne tudják megújítani rendőrségileg a pörüket. Ha a körözött személyeket megfognak, aztán minket is újra perbe fognak. Tisztában voltunk azzal, hogy súlyos ítéleteket nem tudnak velük szemben hozni. Ők is jelen voltak. Megjegyzendő, hogy már a vádirat is olyan volt, hogy elől voltak az ifjúkommunisták, akik ellen úgy-ahogy volt legalább terhelő vallomás, és az idősebbek, a kommunista pártvezetőség tagjai, azok voltak a tizenvalahányadik vádlottak, azt hiszem hogy 23-an vagy 25-en voltunk összesen.

Kikindán furcsa helyzet alakult ki. Apám bevonult a gyűjtőpontra, ahonnan tovább irányították, de néhány nap múlva már meg is jelent lefegyverezetten, ő tartalékos tüzértiszt volt. Mert a vajdasági nem szerbeket a németek hazaengedték, tehát nem vitték fogolytáborba. Bánát meg különleges helyzetben volt, mert várták Horthyék részéről a megszállást is, és ugyanakkor az ottani német lakosság a maga hitleri szervezetével, meg a katonai megszállás alatt azt fölhasználva, tüntetett

a független Bánát mellett. És minket értesítettek, hogy a Tisza mentén egész sereg horthysta állami tisztviselő van készenlétben, hogy átvegye a postahivatalt meg az állami igazgatás kulcspozícióit, és meg voltunk győződve, hogy ezek a népi viseletben fölvonuló német tüntetések csak kísérletek arra, hogy valamit elérjenek, de biztos, hogy magyar, horthysta uralom alá kerülünk.

A kommunisták ellen az ott megszervezett német jellegű bánáti hatóságok nem fogantatosítottak semmilyen intézkedést, mert akkor még érvényben volt a Sztálin–Hitler szerződés.

Elégé naivul tekintettünk mi is ezekre a dolgokra. Például kineveltük az SS motorizált egységeit, amikor átvonultak a városon, és mutatták az erejüket, mert ott csupa 18-19 éves ifjak voltak. Lenéztük, hogy micsoda katonaság, közben kiderült, hogy éppen ez volt a német hadseregnek az ütőereje, ezek a fanatizált, család nélküli emberek. Ugyanakkor a németek berendezkedtek: a helybeli németekből szervezték meg a polgári hatóságot és a rendőrséget is. Ugyanakkor a megszállói feladatokkal megbízandó tartalékos egységeknek is Kikinda volt az állomáshelye. Pocakos idősebb mozgósított németországi németeket képeztek ki ott. Végig is néztük, hogyan gyakorolnak fából faragott kézigránatokkal, amin eleinte még szintén mosolyogtunk. Akkor még volt kedvünk mosolyogni például azon, hogy a nyilvánosházat rögtön lefoglalták, és katonai intézménnyé nyilvánították.

Még a megszállás előtt, a mozgósítás során a JKISZ-tagok nem vonultak be a jugoszláv hadseregbe?

Mi kaptunk egy utasítást, s azt meg is valósítottuk, hogy önként jelentkezünk a királyi katonaságba, és egy nap alatt mi ezt megszerveztük, száraz elemózsiát szereztünk, és éppen Vlada Bogaroški és még egy páran az induló vonat lépcsőjéről – szürkületben indult a vonat, hogy légítamadások ne érjék a szállítmányt – nyíltan beszélt most már az ifjúkommunisták nevében, hogy mi ifjúkommunisták megmutatjuk, kik vagyunk, hogy Jugoszlávia megvédéséért valóban hajlandók vagyunk önkéntesen harcolni. Persze az egész önkéntes bevonulás dugába dőlt, mert csak Becskerekig jutottunk, ott már felrobbantották a hidakat, és azt mondták, razlaz, „oszolj”, nincsen semmilyen további vonulás.

A Kikindai körzetnek Šabac környékén lett volna a gyülekezőhelye, ott alakították volna meg az egységeket. És akkor aztán be is vonultunk éppen Sredojev Proka házigazdájának az illegális lakására. De akármennyire ügyeltünk, sokan – tizennégyen-öten lehettünk – mentünk

a szalma mögé végezni a dolgunkat, ezért neki egy újabb helyet kellett nézni, mert a szomszédok mégiscsak észrevettek valamit. Tőle tudtuk meg, hogy az az utasítás, amely szerint „tessék minden kommunistának és szkojistának önkéntesen jelentkezni”, már nem érvényes, csak nem ért el Kikindáig, mert addigra már odáig jutott Jugoszlávia, hogy a szervezett harc kilátástalan volt, hanem az volt az utasítás, hogy megbújni és fegyvert gyűjteni, várni a további utasításokat. Úgyhogy mi aztán megvártuk a szürkületet, és indultunk visszafelé gyalog. Meg is tettük egyhuzamban ezt az egész hatvanvalahány kilométert Becskerek és Kikinda között. Basahídon álltunk meg, ott néhány órát aludtunk, akkor már az úgynevezett Német utcán kint lógtak a zászlók. A németek megszervezték a maguk helyi őrségét is, és általában mindenkit körösz-tülengedtek, menjen az útjára, csak fegyver után kutattak, de mi nem is kaptunk fegyvert. Akkor persze azt mondtuk, hogy mozgósítva vagyunk, papírt nem is kértek.

Másnap 10 óra tájban érkeztünk Kikindára. Persze az volt a kellemetlen, hogy a szülők meg voltak rémülve, hogy megszöktek a fiaik a háborúba, és a hatóságokhoz fordultak, hogy állítsák le a vonatot, szolgáltatassá vissza a gyerekeiket, és ez nagyon kellemetlen lett volna, mint a JKISZ-hez való tartozás felfedése. Szerencsénkre akkor, amikor mi beérkeztünk Kikindára, már a hatósági szervek is elillantak Kikindáról, úgyhogy a szülői buzgalomnak semmilyen nyoma nem maradt. Kikinda egy-két napig ténylegesen hatóság nélkül volt. Még aztán a németek meg nem szervezték a maguk folkszdojcseri hatóságát, rendőrségét, meg előljáróságát is... Tehát voltak tevékenységek, melyeket az egyszerű JKISZ-tagok nem kaptak, mint utasítást, hanem javaslatként vagy sugalmazásként kapott a vele szorosabb kapcsolatban lévő ember, és egész természetesen vette azt. Azután, amikor már tudtam, hogy szkojista vagyok, a német megszállás alatt Kikindán megtartották a JKISZ konferenciáját. A Sredojev testvérek házában, Kikinda periferiáján. Parasztcsalád volt. Összegyűlt hatvan ifjúkommunista, és egy rövid beszámoló alapján megválasztották a város vezetőségét. Persze akiket javasoltak, mi el is fogadtuk. Szóval voltak ilyen tömeggyűlések is. A németek nem bántottak minket mindaddig, amíg nem indult meg a Szovjetunió katonai lerohanása. Akkor még tartották magukat hivatalosan a Sztálin–Hitler barátsági szerződéshez. Noha pontosan jelezték számunkra, hogy ha elindul a háború, akkor rögtön illegálitásba kell vonulni, s hogy erre utasítást fogunk kapni. Ez az érdekes, hogy nálunk az szóbeszéd tárgya volt, hogy a német csapatok most Görögországból vonulnak visszafelé északra és keletre, a Szovjetunió megtámadására. Úgyhogy ez nem volt

egy nagy titok a kis ártatlan szkojisták előtt, ezért ma is csodálkozom, hogy volt ez meglepetés mondjuk a sztálini vezetőség számára. Hogy nem hitt, vagy nem tudott, vagy nem akart hinni annak, hogy a háború a küszöbön áll a hitleri Németország és a Szovjetunió között.

*Beszéljünk még valamivel többet a JKISZ belső szervezetéről.
Hogyan jött létre, milyenek voltak a belső viszonyok?*

Eléggé spontánul, inkább baráti alapon alakult ki a JKISZ-szervezkedés a mi körünkben, a mi osztályunkban. Természetesen emögött sokkal tapasztaltabb JKISZ-tagok és párttagok voltak, akik öccsüket meg ismerősüket irányították e téren. Úgyhogy mi mint JKISZ-csoport többé-kevésbé nem deklaráltan és nem formálisan az akkori gimnázium ötödik osztályában alakultunk meg. Mindig szervezett formában történt az együttlétünk, körülbelül kéthetente tartottunk összejöveteleket, az akkori konspirációs szabályok szerint mindig előre megbeszéltük, mit mondunk, ha valaki hivatlanul betoppan és kérdőre von, hogy miért tartózkodunk együtt. Születésnap vagy névnap, vagy néha közös tanulás volt az ürügy. Itt különböző röpcédulákat, utasításokat, néha pártújságot olvastunk fel és vitattunk meg. Néha a Nolit legális, de a középiskolások számára betiltott ismeretterjesztő könyveit ismertettük, tárgyaltuk még, mondjuk *Az élővilág eredetét*, azután az ember fejlődésének darwini elméletét ismertető könyveket. Ezenkívül eléggé világos utasításokat kaptunk, és azokat többé-kevésbé sikeresen meg is valósítottuk. Azt hiszem, sikeresebben, mint az előző generációk, mert tömegesebbek is voltunk, és több tapasztalattal is rendelkezünk. Az utasítás az volt, hogy mindenképpen jó eredményt érjünk el a tanulásban, hogy példás magatartást tanúsítsunk az iskolában, az osztályban, nem olyan értelemben, hogy behízalgő módon viselkedjünk a tanárokkal, hanem hogy rendesen, példaadóan viselkedjünk diákszemmel vizsgálva a dolgot. Ugyanakkor lassan kiépítettük azt a tervet, hogy minden akkor létező diákegyesületben kifejtjük hatásunkat, ennek következtében rendszerint a vezetést is átvettük a későbbi években, hatodik-hetedik osztályban.

Mit tudtak a JKISZ szervezettségéről, szervezési formáiról?

Én nem tudtam, hogy létezik ilyen szervezet. Velem akkor közölték, hogy JKISZ-tag vagyok, amikor leérettségiztem. Csak utólag, már a második világháború után értesültem, hogy létezett egy háromtagú JKISZ-vezetőség a gimnáziumban. Egyik vezetőségi tag igen meghitt

barátom, Bogaroški Vladimir volt, aki később a járási pártvezetőség tagja és a járási JKISZ-vezetőség titkára volt, és 1942-ben esett el. A másik tagja Bosán Magda volt, aki később jelent meg Kikindán, amikor odaköltöztek, odaköltözött az édesapja, és a kikindai gimnáziumba kezdett járni, az hatodik-hetedikben lehetett. És a harmadik Sredojev Proka, aki közvetlenül a háború előtt már a zrenjanini körzeti JKISZ titkára volt. Sorsáról közelebbit nem tudok, elesett a népfelszabadító háború alatt. Közelebbi személyi kapcsolatban Fejős Klárával voltak, egy évvel idősebb diák volt a gimnáziumban. Tehát ez a három személy volt a mag, legalábbis akkor, amikor már hatodikos-hetedikesek lehettünk. Ezt a szervezetet Aldan Lidija (Stanka volt a fedőneve) gimnáziumból kicsapott szkojista irányította öccse révén. Azután néha tanácskoztunk és érintkeztünk egy Lakaj vezetéknévű belgrádi egyetemistával, Giga beceneven ismertük. Felső volt már, végzős diák, amikor én még kisdiák voltam, második-harmadikba jártam, a gimnázium alsó osztályaiba. Ezekről tudok, amikor közvetlenül, az egész csoportunkkal értekeztek, beszélgettek, vitatkoztunk. Volt egy-két fegyelmetlen, akit aztán meg is büntettünk, bojkott alá vettük, fél évig semmilyen irodalmat nem kaphatott, nem jött az összejöveteleinkre és csak a legszükségesebb személyi kontaktust tartottuk fenn vele. És amikor megjavultak, akkor visszafogadtuk őket, tehát ilyen szervezeti intézkedések voltak.

A JKISZ szabályzata eléggé szigorúan igyekezett óvni a kidobástól a tagjait. Én ezt nem tudtam annyira Kikindán, de később, amikor Szabadkára jöttem, akkor olyan helyzetben voltam, hogy ezt meg is kellett valósítani, semmilyen illegális tevékenység nem volt megengedve a JKISZ gimnáziumi tagjainak. Mert Szabadkán illegális, kézzel írt zsebüjságokat is gyártottak a JKISZ-tagok, amit mások zsebébe csempészték, hogy propagandát fejtsenek ki. Az volt az egyik első dolgom, hogy ezt megtiltsam a diákoknak. Én is úgy kerültem a szabadkai JKISZ városi vezetőségébe, hogy felcseréltem egy gimnazista JKISZ-tagot, aki a gimnáziumokat vezette, mert szabály volt, hogy illegális testületben nem vehettek részt a középiskolások. Épp azért, hogy megóvják a tanulás megszakításától, hogy eljussanak az egyetemre a szkojisták. Tehát én így, a tényleges tapasztalataimból nem tudnék sokat mondani. Az érdekes, hogy egészen természetesnek tűnt a feladatok megvalósítása, a szervezeti élet kialakítása anélkül, hogy ez feltűnt volna, hogy ez egy külön külső irányítással vagy egy standardizált szervezet keretein belül valósult volna meg. Amikor engem letartóztattak mint negyedikes gimnazistát tizedmagammal, házkutatást is tartottak az összes gyanúsítottnál, és egyáltalában nem találtam semmi takarnivalót ilyen értelemben, hogy

megtalálnak valamit nálam vagy rámfognak. De volt egy levelezés, amit az egyik barátom megőrzött, és amiből próbáltak ügyet csinálni, de aztán mégiscsak kimagyaráztam, hogy mit miért adtam neki tudtul abban a levélben, úgyhogy nem lett belőle semmi. A tíz letartóztatottból hármat tartottak bent tovább, azokat később kizárták a gimnáziumból. Különben a szülők körében általános felháborodást keltett, hogy diákokat tartóztattak le. A semleges tanárokból is megrökönyödést váltott ki, mert mi voltunk az osztály legjobb diákjai. Talán egy-kettő volt még, aki nem volt JKISZ-tag, és kitűnő diák volt.

Országos viszonylatban nem volt áttekintésük, elképzelésük a JKISZ-ről mint szervezetről?

Nem, nem. Legalábbis nekem mint közönséges JKISZ-tagnak. Nyilván a vezetőségben lévők többet tudhattak a szervezetről meg a párthoz fűződő kapcsolatokról. De például amikor mi a Csehszlovákia felszámolása után vonattal Románián keresztül érkezett és Kikindán is áthaladó cseh katonákat és tiszteket, családtagjaikat fogadtuk, üdvözlöttük és élelemmel kínáltuk meg, kézzel írt röpcédulákkal is éltettük benne Csehszlovákiát, a demokráciát, tiltakoztunk a fasizmus ellen, elég spontánul alakítottuk ki csatlakozásunkat ehhez az akcióhoz, ami nyilván nem spontánul alakult ki, ezt megbeszélték néhányan. De akik részt vettek benne, azok azt nem úgy vették, mint parancsot vagy utasítást, hanem fölmerült az ötlet, elfogadtuk, és részt vettünk benne.

Világszemléleti szempontból milyenek voltak a JKISZ által vallott elvek?

Egyrészt megvoltak a közvetlen feladataink, tehát az, hogy a középiskolát jó eredménnyel befejezni, és azután egyetemre jutni, illetve elhelyezkedni, hogy a közösség hasznára lehessünk. A Szovjetunió létezése, berendezése mindenképpen a propaganda tárgyát képezte. De mai szemmel nézve is érdekes, hogy mi tiszttában voltunk azzal, hogy milyen nehéz helyzetben van a Szovjetunió, milyen nehéz körülmények között építik a szocializmust. Például Majakovszkij verse az épülő Dnyeprogreszről. A májusi esőben egy taliga alatt összebújnak a munkások, vacognak és fáznak, és nézik az épülő nagy erőművet, betongátat, és álmodoznak a jövőről, ami majd megvalósul, ha a szocializmus kiépül. Körülbelül mi is így képzeltük el a szocializmust, tehát hogy óriási önmegtagadást igénylő, erőfeszítés követelő társadalom lesz. De eléggé távolinak tűnt az a lehetőség, amikor

■■■

majd a szocializmus megvalósul, úgyhogy mi arra készültünk fel, hogy hosszú harcot kell vívni a rendőrséggel, az illegalitás körülményei között, és nem tudom, volt-e valaki abban az időben, különösen a népfelszabadító harc megindulása előtt, aki reménykedhetett volna, hogy ő maga megéri a szocializmust. Valahogy Zmaj *Svetli grobovi*⁷⁷ című versének refrénje volt előttünk, ezt mi szavalókórusban elő is adtuk: aki elesik a harcban, annak helyébe új harcos áll, és tovább folytatja a megkezdett küzdelmet. Tehát az önfeláldozásig való önmegtágadás, a harci készség belénk ivódott, de nem a gyors siker és lehetőség kivívása érdekében.

■

⁷⁷ Fényes sírok.

■■■